

KRITERION

DE MEISJES VAN PIET MEERBURG

Met tienduizenden gulden op de fiets door het hele land

Als historicus, werkzaam bij het Amsterdams 4 en 5 mei comité, en bioscoopmedewerker stortte Anna Boogaard zich op de roemruchte geschiedenis van de Amsterdamse bioscoop Kriterion. Ze ontdekte hoe de verzetsvrouwen van het filmtheater onterecht uit de geschiedenisboeken zijn weggelaten. Wie waren die 'meisjes', wat was precies hun betrokkenheid en waarom zijn hun ervaringen lange tijd zo onderbelicht gebleven?

Door Anna Boogaard

Het was 6 november 1945 en in het voormalig pand van de Joodse Handwerkers Vriendenkring vond na jaren van bezetting een galavoorstelling plaats ter gelegenheid van de opening van studentenbioscoop Kriterion. Na verschillende speeches en lofprijzingen ruiste Gisela Söhnlein (1921-2021) in een zwarte avondjurk het nieuwe podium van de bioscoopzaal op. Voor een zaal met vierhonderd genodigden, vertelde ze over haar tijd in verschillende concentratiekampen en zong ze de cabaretse liedjes die ze daar had gemaakt:

**... Nooit zal ik vergeten die schitterende pracht
Van het Ravensbrücker zomertoilet
De mode brengt ons dit jaar een blauwgrijze streep
Bij voorkeur gekreukeld en geplet ...**

De bioscoop Kriterion aan de Roetersstraat in Amsterdam werd al snel na de opening een groot succes en bestaat nu, 76 jaar later, nog steeds. Ook ikzelf kwam als geschiedenisstudent aan de Universiteit van Amsterdam in 2016 bij Kriterion werken. Na twee jaar ontdekte ik bij toeval de (onbekende) ontstaansgeschiedenis van het theater en besloot ik mijn masterscriptie daar over te schrijven. Dat Kriterion een bijzondere plek was wist ik al mijn hele leven door de verhalen van mijn tante en oom op verjaardagen over hun tijd in Kriterion in de jaren '90. Daarnaast is de bedrijfsstructuur van Kriterion uniek omdat sinds de oprichting alles via een democratische en non-hiërarchische structuur bepaald wordt. Hóe bijzonder het bestaan van Kriterion eigenlijk echt was, had ik tot mijn scriptieonderzoek echter nooit kunnen bedenken.

Kriterion en het verzet

Dat er op een feestelijke openingsavond van een bioscoop concentratiekampliedjes werden gezongen, verbaasde me. De oprichting van de bioscoop was echter onlosmakelijk met de Tweede Wereldoorlog verbonden. De oprichter Piet Meerburg (1919-2010) had tijdens de oorlog zijn studie rechten stopgezet, om zich samen met een studentengroep te wijden aan het redden van de levens van honderden Joodse kinderen, door ze te laten onderduiken in Limburg en Friesland. Een maand na de oorlog richtte hij met verzetsvrienden Kriterion op om weer verder te kunnen met studeren en financieel onafhankelijk te blijven. Alle medewerkers waren minstens twee jaar actief geweest in het verzet, hadden ondergedoken gezeten of hadden concentratiekampen overleefd.

Hoewel het verzetsverleden destijds door alle medewerkers werd gedeeld is vandaag de dag alleen de geschiedenis van oprichter Piet Meerburg bekend

In Kriterion was de blik op de toekomst gericht en werd het oorlogsverleden niet besproken. Toch blijkt dat in eerste instantie het vooral dat gedeelde verzetsverleden was dat de medewerkers met elkaar verbond. Oud-medewerker Matheus Wertenbroek beschreef in zijn memoires: 'Een zekere geestelijke labiliteit en bij tijd en wijle emotionele ontladingen was dus iets waar aan men wel gewend was, waar iedereen vol begrip tegenover stond en waarin elkaar in een solidariteit probeerde te helpen.' Hoewel dus vrijwel niemand van elkaar wist wat ze in de oorlog hadden gedaan of meegemaakt, bleek de wetenschap dat iemand aan de 'goede' kant had gestaan genoeg om te zorgen voor een diepe onuitgesproken verbondenheid tussen de medewerkers.

Toch is er met dat gedeelde verleden iets opmerkelijks aan de hand. Want hoewel het verzetsverleden destijds door alle medewerkers werd gedeeld is vandaag de dag vooral de geschiedenis van de oprichter bekend. Meerburg vertelde vanaf zijn pensioen (en na de nodige therapie) in interviews veel over zijn oorlogservaringen en verzetswerk. Daarin vertelde hij over de mede-Kriterionoprichter Wouter van Zeytveld met wie hij het verzets-

Theater Kriterion, 20 december 1945.

werk organiseerde en sprak hij steeds weer over 'de meisjes' die het uitvoerende werk deden. Het veelvuldig gebruik van het woord 'meisjes' viel meteen op. De verzetsgroep van Meerburg bestond voor het overgrote deel uit deze 'meisjes' en de groep zou (net als Kriterion) geen hiërarchie hebben gekend. Toch werden die 'meisjes', in tegenstelling tot de mannen, vrijwel nooit bij naam genoemd.

Al snel bleek dat de 'meisjes' uit de groep van Meerburg niet de enige verzetsvrouwen die onbekend zijn gebleven. In overzichtswerken van prominente historici als Loe de Jong, ontbreken verzetsvrouwen vrijwel volledig. Na pagina's aan berekeningen van het aantal illegale werkers, wordt het aantal verzetsvrouwen door De Jong afgedaan met de opmerking: 'Ook vrouwen en meisjes, soms ook kinderen, hebben een werkzaam aandeel gehad in het illegale werk (er zijn geen cijfers):' (DL 7, p. 1050) Als er al een vrouw wordt beschreven, zijn dit vrouwen die zich uitzonderlijk hebben gedragen en meestal de oorlog niet hebben overleefd. Deze vrouwen zijn echter op één hand te tellen. Over het algemeen werden de vrouwen weggelaten uit het verhaal en ging de aandacht naar de leidinggevende mannen. In de afgelopen tien jaar zien we echter meer belangstelling ontstaan voor de rol van (leidinggevende) verzetsvrouwen. Met biografieën over Anne

Foto Nationaal Archief

Foto Spaarnestad/ANP

Bezoekers in de rij voor Kriterion, 10 oktober 1946.

Marie Tellegen (Dr. Max) en Jacoba van Tongeren (Groep 2000) werden verzetsvrouwen voor het eerst grondig onderzocht en bleek dat ook vrouwen een leidinggevende rol hadden vervuld. Met deze nieuwe inzichten in mijn achterhoofd besloot ik mij in mijn scriptie te richten op één specifieke groep vrouwen: de verzetsvrouwen die na de oorlog bij Kriterion kwamen werken.

Verzetsvrouwen

Zonder de grote hulp van de nabestaanden zou het onmogelijk zijn geweest om de geschiedenissen van de verzetsvrouwen te ontrafelen. Hun (klein) kinderen gaven mij toegang tot persoonlijke dagboeken, brieven, foto's en vertelden mij bovendien veel van hun eigen waardevolle herinneringen aan deze vrouwen. Hoewel over de ene vrouw meer informatie bewaard is dan van de ander, bleek keer op keer dat hun rol in het verzet veel groter was dan ik me ooit had kunnen voorstellen. De medewerksters van Kriterion bleken geen volgzaam koeriersters overgeleverd aan de leiding van mannen, zoals de bestaande literatuur veronderstelde, maar bleken veel actiever en zelfstandiger dan het woord 'koerierster' doet vermoeden. Allen deden verschillende werkzaamheden dwars door elkaar, waardoor vooral het totaalbeeld duidelijk maakt hoeveel werk de vrouwen eigenlijk deden. Zo was bijvoorbeeld Otti Lim, net als Geke Lin-

Willy Gijzen bespioneerde en saboteerde Duitse radio-peilwagens en zorgde voor onderdak en voedsel voor geheimagent Paul Peters

ker, betrokken bij de hulp aan honderden (Joodse) onderduikers en bracht ze daarnaast wapens, bonkaarten en tienduizenden guldens op de fiets door heel het land; maakte Marjolein Heijermans valse persoonsbewijzen en schreef ze artikelen voor de illegale pers; organiseerde Henny de Groot tientallen illegale colleges, had ze onderduikers in huis, bezorgde ze illegale kranten en regelde ze eten voor de Binnenlandse Strijdkrachten; en bespioneerde en saboteerde Willy Gijzen Duitse radio-peilwagens en zorgde ze voor onderdak en voedsel voor geheimagent Paul Peters. Het zijn slechts een paar voorbeelden, waarvan er nog tientallen te vinden zijn.

Bij hun verzetswerk maakten de Kriterion-verzetsvrouwen regelmatig gebruik van hun vrouwelijkheid om zich uit benarde situaties te redden. Ze maakten zo handig gebruik van de bestaande verwachtingen van de Duitsers over 'de vrouwelijke onschuld'. De behandeling van mannen en vrouwen door de bezetter verschilde door deze verwachting enorm en is een belangrijke verklaring

voor het anders straffen van de gepakte verzetsmannen en vrouwen. Zo liepen mannen grotere kans om opgepakt te worden voor tewerkstelling en werden zij bij verdenking van verzetswerk vaak gemarteld en uiteindelijk gefusilleerd. Terwijl vrouwen minder snel als verdachte werden beschouwd, en als ze gepakt waren, zij 'enkel' werden opgesloten of naar concentratiekampen werden afgevoerd.

Niet voor niets werden veel koerierstaken aan vrouwen overgedragen en reisden vooral verzetsvrouwen met Joodse kinderen naar onderduikplekken

Ten onrechte is op basis van cijfers van gevangenschappen en gefusilleerde verzetsmensen door historici de conclusie getrokken dat vrouwen dus minder actief zijn geweest in het verzet. Hierbij erkennen zij niet dat het verschil in behandeling tussen mannen en vrouwen door de Duitse bezetter dusdanig groot was dat dit het aantal gevangenen en doden moet hebben beïnvloed. De latere medewerkers van Kriterion bleken zich zeer bewust van dit verschil en maakten er gebruik van. Niet voor niets werden veel koerierstaken aan vrouwen overgedragen zodat de mannen minder risico liepen om opgepakt te worden en niet voor niets reisden vooral de verzetsvrouwen met Joodse kinderen naar onderduikplekken. Verzetsvrouw Alida de Weerd, na de oorlog praeses van de Amsterdamse Vrouwelijke Studentenvereniging, verklaarde op 20 september 1945 in een toespraak in de aula van de universiteit: 'Hoe moeilijk viel het dit onderscheid tussen man en vrouw te accepteren, onszelf [als vrouw] niet te verliezen in handelingen, welke deze scheiding toch niet op kon heffen (...).'

Invloed en verantwoordelijkheid

Hoewel ik als historicus afstand probeerde te bewaren tot het onderwerp bleek het vaak moeilijk om niet met de hoofdpersonen mee te leven wanneer hen iets ergs overkwam. Het raakte het me dan ook diep toen ik recent ontdekte dat een van de gefusilleerde verzetsmannen, Gijs Gorter (1920-1945), de verloofde en grote liefde was van de latere medewerkster en verzetsvrouw Wilhelmina Bexterman. Een goede vriend van haar herinnerde zich nog goed hoe ze 'na een plotselinge spraakwa-

Tekening van Wil Bexterman (linksonder) gemaakt door Matheus Wertenbroek.

terval van een kwartier (...) ineens stortte en bij hem ging uithuilen.' In de geschiedschrijving ontbrak het verband tussen Gorter en Bexterman volledig, terwijl er zo veel liefde tussen hen had bestaan en zij bovendien jarenlang samenwerkten in het verzet. Waar de naam van Gijs Gorter namelijk regelmatig opduikt, is de naam van Wil Bexterman bijna nergens terug te lezen. Het is daarmee een typisch voorbeeld van hoe de geschiedenis van het verzet lange tijd verteld is: uit mannelijk perspectief.

Het onderzoeken van de medewerksters van Kriterion bood de mogelijkheid om op een andere manier naar de geschiedenis van het verzet te kijken. De vrouwen in mijn onderzoek bleken niet datgene te doen wat de mannen van hun vroegen, maar waren vaak zelfstandiger en zich bovendien bewuster van hun rol dan in de geschiedschrijving is aangenomen. Bovendien laten de ervaringen van de medewerksters zien dat de geschiedenis hen niet alleen maar overkwam, maar dat zij deze zelf mede vormgaven. Het onderzoeken van vrouwen in het verzet toont aan dat vrouwen niet alleen actief invloed hadden op het verloop van de geschiedenis, maar dat ze daar ook (net als mannen) een zekere verantwoordelijkheid voor hadden. Alleen door de invloed en de verantwoordelijkheid van vrouwen over het verloop van de geschiedenis te erkennen, kunnen 'de meisjes' hun welverdiende plaats krijgen in de geschiedenis van het verzet.